

TOMASZ MIKOCKI, MONIKA MUSZYŃSKA-MIKOCKA

Uniwersytet Warszawski

NOWO ODKRYTY RELIEF WOTYWNY Z PTOLEMAIS (LIBIA)

Od 2001 r. trwają prace wykopaliskowe prowadzone przez misję archeologiczną Uniwersytetu Warszawskiego w Ptolemais, w libijskiej Cyrenajce¹. Oprócz badań topograficzno-urbanistycznych dotyczących całego antycznego miasta – stolicy *pentapolis* w późnym antyku – trwają prace wykopaliskowe, których efektem jest odkrycie bogato dekorowanej willi (zwanej „Willą z widokiem” lub – od imienia właściciela znanego z dwóch mozaikowych inskrypcji – „willą Leukaktiosa” (ryc. 1). Jej chronologia została dokładnie poznana dzięki licznym znaleziskom monetarnym i depozytom ceramicznym, które wpisują się w ramy historyczne wyznaczone tak przez polityczne wydarzenia, jak i przez dwa trzęsienia ziemi z 262 oraz z 365 r. n.e.

Możemy więc już w trakcie trwania prac wykopaliskowych z dużym przekonaniem stwierdzić, iż główna faza rozbudowy willi przypada na okres Sewerów (co potwierdzają monety Aleksandra Sewera – jedną z nich znaleziono w dekorujących reprezentacyjne pomieszczenia stiukach²). Tym większe zdumienie wywołało więc znalezisko, które chcielibyśmy dokładniej omówić w tym miejscu: wapienny relief wotywny, o hellenistycznym z pewnością rodowodem (ryc. 2). Jednak wiedząc nieco o kulturze, zainteresowaniach

¹ Efekty wykopalisk są na bieżąco sprawozdawane w Roczniku Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Światowit (cf.: Mikocki 2001, s. 101–120, pl. 26–53; Mikocki, Jaworski, Muszyńska 2003, s. 107–118; Mikocki i in. 2006a, s. 93–107). Pełną bibliografię dotyczącą tak antycznego miasta, jak i polskich w nim badań zawiera: Mikocki i in. 2006b, s. 74–79.

² Znaleziska monetarne z polskich wykopalisk w Ptolemais opracowuje Piotr Jaworski, cf. Jaworski 2005, s. 77–90; Jaworski 2006, s. 351–364.

i artystycznym zamięszeniu najzamożniejszych mieszkańców Ptolemais, podobnemu znalezisku nie można się dziwić. Właściciel pobliskiej, słynnej hellenistyczno-rzymskiej rezydencji: *Palazzo delle colonne*, odkopanej przez archeologów włoskich w latach 1939–1942³, a teraz otoczonej opieką przez Polską Misję Archeologiczną (wkrótce zapewne Polski Instytut Archeologiczny w Libii), kolekcjonował dzieła sztuki z bardziej odległych jeszcze epok⁴.

Data powstania dzieła, które omawiamy niżej, jest z pewnością znacznie wcześniejsza niż główna faza dekoracji willi; być może odpowiada jej hellenistycznym początkom (II–I w. p.n.e.). Zapewne jednak jest jeszcze wcześniejsza, a więc daty powstania dzieła z architekturą willi łączyć raczej nie należy. Relief znalazł się w „Willi z widokiem” prawdopodobnie wtórnie: jako dzieło związane z obyczajami kultowymi lub – co bardziej prawdopodobne – jako przedmiot kolekcjonerski.

Wapienna, niekompletna tablica pokryta reliefem została znaleziona w trakcie wykopalisk w 2002 r., w profilu jednego ze świadków, w warstwie zasypowej (ryc. 3). Relief był dobrze zachowany, choć brak prawego, górnego narożnika płyty uczynił scenę początkowo częściowo nieczytelną. Na szczęście w sezonie 2004 r., gdy wspomniany świadek był likwidowany, w miejscu (patrz: ryc. 1) pobliskim wcześniejszemu znalezisku płyty, odnalazł się jej brakujący fragment.

Miejsce i kontekst znalezienia pozwalają przypuszczać, iż płyta znajdowała się przed trzęsieniem ziemi w 262 r. n.e. na ścianie (?) pomieszczenia prywatnego drugiej kondygnacji willi. Mogło to być to samo pomieszczenie, którego posadzka była dekorowana unikalną mozaiką, z przedstawieniem mitu Achilleasa⁵, lub któreś z pomieszczeń sąsiednich (obiekt spadł z wysoka; cały materiał został przemieszczony, toteż trudno być pewnym co do pierwotnej lokalizacji).

Konstrukcja willi to – typowy dla Cyrenajki i powszechny w Śródziemnomorzu – układ konstrukcyjny z bloków wapiennych w *opus quadratum* dla fundamentów i elementów nośnych ścian oraz „ekranów” z cegły suszonej stanowiących lekkie wypełnienie pomiędzy partiami dźwigającymi konstrukcję willi. Mur z cegły (jak i bloki kamienne) pokryty był warstwą tynku, a pod nim dekorowany stiukami i malowidłami⁶. Fragmenty tych dekoracji, z odciskami wątku ceglanoego na odwrociu tynków, zachowały się w gruzie, a miękkie zasypisko z suszonej cegły zabezpieczyło nasz zabytek przed uszkodzeniami.

³ Pesce 1950.

⁴ d'Este 1997, s. 83 sq.; d'Este 1998, s. 177–186.

⁵ Cf. Mikocki 2005, s. 57–68, pl. 1–4.

⁶ Dekoracje malarskie willi opracowuje Jerzy Żelazowski, cf. Żelazowski 2005, s. 69–75.

Opis reliefu

Wymiary:

- wysokość całości: 32,5 cm;
- wysokość płyty bez dolnego cokółu: 28 cm;
- szerokość 40 cm;
- grubość płyty: 4 cm;
- grubość płyty w miejscu profilowania (dolny cokół): 5,3 cm

Materiał: żółtawo-biały, droбноziarnisty i twardy wapień.

Stan zachowania: bardzo dobry; lewy górny róg reliefu zawierający głowę kobiety, odłamany i doklejony w czasie prac konserwatorskich; uszkodzona prawa dłoń i pięta mężczyzny oraz nos; brak fragmentu górnej fałdy płaszcz; prawa tylna noga, prawe kopyto konia i wodze ze strony prawej także nieznacznie uszkodzone.

Relief przedstawia jeźdźca ukazanego w prawym profilu, na wspiętym koniu, biegnącego przed nim młodzieńca oraz stojącą kobietę, twarzą skierowaną w stronę pozostałych postaci. Całość grupy figuralnej ukazana jak gdyby na scenie – na stosunkowo wysokim i szerokim, dolnym profilu, przeznaczonym zapewne dla umieszczenia na nim malowanej (?) inskrypcji.

Mężczyzna ukazany został na wspiętym koniu. Ubrany jest w przepasany w talii chiton oraz chlamidę. Płaszcz, o dekoracyjnym i wyraźnie stylizowanym układzie fałd oraz głębokim modelunku, powiewa na plecach jeźdźcy. Koncentrycznie układające się fałdy szaty spodniej w dolnej części także przedstawione w sposób ozdobny; rękaw ze strony prawej i mankiety cholewki prawego buta wyraźnie zaznaczone. Zarys stopy lewej ukazany w tle przedstawienia – graficznie. Głowę mężczyzny zdobi gruba opaska, o półokrągłym przekroju, spod której wysuwają się kosmyki włosów. Włosy ukazane na szczycie i tyle głowy układają się w regularną sieć schematycznego przedstawienia. Lewa ręka jeźdźcy jest niewidoczna, w prawej ręce, pomiędzy kciukiem a palcem wskazującym, trzyma końskie wodze.

Koń przedstawiony w sposób bardzo plastyczny – wyraźnie zaznaczona muskulatura: zad, pierś, szyja, nogi; zaznaczone ścięgna, kosmyki włosów nad kopytami; widoczne jądra. Lewa wodza niewidoczna, prawa – ułamana na niewielkim odcinku. Pysk konia otwarty, wędzidła brak. Prawa chrapa zaznaczona zagłębieniem; prawe oko w głębokim oczodole (źrenica zaznaczona poprzez zagłębienie). Nad czołem grzywa rozchodzi się symetrycznie; na szyi grzywa krótka: krawędź zewnętrzna tworzy „zabki”; prawe ucho położone.

Postać biegnącego chłopca jest wyraźnie mniejsza niż jeźdźca. Ubrany jest w chiton z krótkimi rękawami, jest bosy. Relief w partii dłoni zniszczony;

palce niewidoczne (ściśnięte w pięści?); ucho odłamane. Włosy z tyłu nieco zbliżone do włosów jeźdźca, zaznaczone wyłobieniami, ale nieregularnie; z przodu kształt poszczególnych kosmyków zatarty.

Kobieta ukazana w pozycji stojącej, zwrócona twarzą do pozostałych figur. W prawym ręku trzyma naczynie ofiarne (*phiale*), w lewym, opuszczonym, niezidentyfikowany okrągły przedmiot (kadzidło?, balsamarium?, jabłko granatu?). Ubrana w chiton i himation przepasany w talii i zarzucony na głowę. Spod płaszcza widoczna lewa stopa. Kosmyki włosów na czole opracowane w sposób pobieżny i zatarte.

Tył płyty jest gładki – nieopracowany.

Analiza ikonografii i wymowa reliefu

Za typowym i bardzo rozpowszechnionym w całym nieomal basenie Morza Śródziemnego schematem⁷ stoi niewątpliwie archetyp klasyczny. Wśród najlepszych attyckich dzieł znajdujemy tu bliskie analogie. Taką jest np. scena na steli Dexileosa z Keramejku w Atenach⁸, gdzie tak pozycja konia, jak i jego ikonografia są niemal identyczne z tymi na reliefie z Ptolemais. W attyckim reliefie wotywnym z V w. p.n.e. widzimy nieco obiektów o podobnej ikonografii⁹ i wiele o ikonografii zmieniającej się wariantowo.

Przedstawiony na naszym reliefie jeździec nie atakuje, nie walczy, nie poluje – jak postacie ze słynnych stel attyckich. Mimo pozycji konia, wspiętego jak w attyckim archetypie, spokojnie jedzie. Jest to więc raczej scena o znaczeniu symbolicznym. Widzimy też w analizowanym reliefie typową ikonografię herosa – dobrze znaną, często powielaną w różnych układach ikonograficznych¹⁰.

Bezosobowemu herosowi towarzyszą jednak dwie inne postacie.

Główną osobą w przedstawieniu z Ptolemais jest – naszym zdaniem – mały, biegnący efeb. To bohater i fundator wotywnego reliefu (zapewne rzeczywistymi fundatorami byli rodzice lub opiekun chłopca), który poświęcił voto herosowi przedstawionemu jako dominująca postać sceny. Fakt w ten sposób składanej ofiary podkreśla żeńska postać z ofiarną paterą. Mimo iż i ubiorem, i ikonografią przypomina boginię Demeter, w przedstawieniu ukazano zapewne nie bóstwo, ale ofiarnicę w typowym geście składania

⁷ Will 1955, *passim*; cf. także Bordenache 1969, sub nos 203–208; Langenfaß-Vuduroglu 1973, *passim*. Najnowszą bibliografię tematu zebrała H. Koukoulou-Chryssanthaki, Machaira, Pantos 1992, s. 1027–1073.

⁸ Cf. np. Stewart 1990, s. 22, 172, 320, fig. 480.

⁹ Cf. Mitropoulou 1977, *passim*.

¹⁰ Attyckie reliefy okresu hellenistycznego stanowią temat niepublikowanej rozprawy doktorskiej E. Mitropoulou, zrealizowanej na Uniwersytecie w Londynie.

ofiary. Postać biegnącego chłopca, efeba, w scenie charakterystycznej dla aktywności gimnicznej¹¹, podobnie jak inne heroiczne reliefy, których kilka znamy z Cyrenajki¹², nawiązuje do aktywności sportowej będącej nośnikiem greckiej tradycji kulturowej.

Krąg najbliższych analogii

Wśród greckich reliefów wotywnych dużą grupę stanowią te, które przedstawiają herosa na koniu (czasem prowadzącego konia). W wielu z nich ikonografia herosa – tak jak na reliefie z „Willi z widokiem” – jest uzupełniona przez „adoranta” lub „adorantkę” (np. na reliefie w Petworth¹³ lub w Atenach¹⁴) lub przez postać kobiecą i grupę adorantów¹⁵.

Są też reliefy o układzie bardziej zbliżonym do reliefu z naszego zabytku: z efebem biegnącym za koniem i grupą adorantów przed nim¹⁶, z chłopcem idącym za koniem i z adorantką z przodu¹⁷, a także z chłopcem biegnącym za koniem¹⁸ czy też biegnącym chłopcem w towarzystwie psa¹⁹. Podobnych przedstawień jest wiele; odnajdujemy je wśród zabytków attyckich, jak i w prowincjach. Przykładem szerokiej dyfuzji i chętniej, choć specyficznej recepcji mogą być zabytki z Rumunii²⁰ lub też niepublikowane zabytki z polskich wykopalisk w bułgarskim Novae²¹.

¹¹ Cf. Luni 1976, s. 223–284.

¹² Pandolfi 1998, s. 449–456, pl. I–IV, która interpretuje wymowę sceny w podobnym sensie: „...proporrei [ibidem, s. 453] di ricercare il gruppo di offerenti nell'ambito dell'istituzione ginnasiale molto sentita a Cirene ed anche a Tolemaide... Le piccole stele potrebbbero essere quindi exvoto da parte di efebi in onore di un dio sconosciuto che rappresentava il loro ideale e come loro montava a cavallo... rilievi sono databili al tardo ellenismo”.

¹³ Paros, Muzeum, inv. 794: Koukouli-Chryssanthaki, Machaira, Pantos 1992, s. 1039, nr 281, fig.

¹⁴ Ateny, Muzeum Narodowe, inv. 3531: Mitropoulou 1977, s. 40, nr 57, fig. 93; Koukouli-Chryssanthaki, Machaira, Pantos 1992, s. 1040, nr 286, fig.

¹⁵ Np. Berlin, Staatliche Museum, inv. Sk805: Koukouli-Chryssanthaki, Machaira, Pantos 1992, s. 1043, nr 345, fig.

¹⁶ Np. Wiedeń, Kunsthistorisches Museum, obiekt pochodzący z Catajo: Duetschke 1882, nr 677.

¹⁷ Jak w Atenach, Muzeum Narodowe, inv. 1386: Langenfass-Vuduroglu 1973, s. 48, nr 96; Koukouli-Chryssanthaki, Machaira, Pantos 1992, s. 1062, nr 602, fig.

¹⁸ Rzym, Museo Baracco: Helbig 1966, nr 1885; Alinari 34.801; Paryż, Luwr, inv. 744; FotMarburg 180575.

¹⁹ Werona, kolekcja Giusti: Deutsche 1882, nr 624.

²⁰ Cf. Bordenache 1969.

²¹ W czasie dwóch misji: fotografa M. Dąbskiego, archeologa T. Mikockiego oraz rysowników-studentów zabytki rzeźbiarskie pochodzące z prac trzech polskich misji archeologicznych w Novae oraz ze zbiorów Muzeum w Svisztowie (w tym miejscu muszą podziękować kierownikom misji: prof. T. Sarnowskiemu, prof. P. Dyczkowi, prof. A. Biernackiemu oraz Dyrekcji Muzeum za udostępnienie obiektów) zostały zadokumentowane (dokumentacja znajduje się w IA UW). Dokumentacja oczekuje na opracowanie i publikację.

Wyraźnie też widzimy, że już w bliskim naszym układzie ikonograficznym istnieje kilka wariantów. Wydaje się, iż przedstawienie z „Willi z widokiem” oraz inne liczne zabytki o bliskiej, lecz zróżnicowanej ikonografii, wywodzą się ze wspólnego pnia. Tego archetypu trzeba szukać w sztuce klasycznych Aten, promieniującej – w zróżnicowany sposób – na prowincje.

Kilkadziesiąt z zachowanych w Cyrenajce reliefów tworzy oryginalną – także zróżnicowaną co do ikonografii – serię (ich wstępny katalog prezentujemy niżej). Wraz z reliefem wotywnym o odmiennej tematyce (choć tematyczny związek tamtych reliefów o ikonografii związanej ze sportem i kulturą gimnazjonów z naszym reliefem istnieje niewątpliwie) grupa ta prezentuje specyficzne cechy regionu. Zbyt mała jest to grupa (wszystkich tego typu reliefów wotywnych odnaleziono w Cyrenajce jedynie niewiele ponad 30), by móc wyciągać szersze wnioski, a badania tego uniwersalnego w świecie grecko-rzymskim fenomenu, jakim jest funkcjonowanie reliefów wotywnych i dyfuzja ich ikonografii, zasługuje na nowoczesne, szersze studium. W nim relief z Ptolemais, tu po raz pierwszy w pełni publikowany, stanowić może tylko jeden z przelicznych przykładów.

Wstępny katalog heroicznych reliefów z Cyrenajki

1. Relief w Muzeum w Tokrze (ryc. 4) zachowany jest tylko w części, która zawiera przedstawienie kobiety: kapłanki, „ofiarnicy”, zbliżone do postaci z reliefu z Ptolemais. Relief z Tokry, co jest rzadkością w całej grupie zabytków z Cyrenajki, wykonany jest z marmuru. Jest dziełem wysokiej klasy, zapewne importem z Attyki. Wydaje się, iż pochodzi z wczesnego hellenizmu.
2. Relief z Ptolemais, Willa z widokiem (ryc. 3).
3. Relief w Muzeum w Ptolemais, magazyn (ryc. 5). Fragmentaryczny relief zawiera przedstawienie Herosa, dosiadającego wspiętego konia.
4. Relief w Muzeum w Ptolemais, magazyn, nr 209 (?) (ryc. 6). Lewa strona tego reliefu to zapewne dosiadający konia Heros, prawa rozwiązana jest nieco inaczej niż w naszym przykładzie. Widzimy tu bowiem małą figurkę ludzką, o ikonografii trudnej do określenia: woźnica zaprzęgu, zawodnik, bóstwo?
5. Relief w Muzeum w Ptolemais, magazyn (?) (ryc. 7). Relief fragmentaryczny; zawiera przedstawienie Herosa na koniu kroczącym w lewo. Pozostałe elementy kompozycji niezachowane.
6. Relief w Muzeum w Ptolemais, magazyn (?) (ryc. 8). Ikonografia zachowanej części reliefu to figura Herosa na galopującym w prawą stronę rumaku.

7. Relief z Bengazi nr G39: A. Bonanno, 1979, vol. II [Suppl. Libya Ant. V.II], s. 63 sq., nr G39, pl. IV: płytką z bardzo zniszczonym reliefem. Wydaje się, iż ikonografia jest nieco zbliżona do naszego zabytku, choć sam autor publikacji nie jest pewien, czy ma tu do czynienia z reliefem wotywnym.
8. Relief w Muzeum w Cyrene, inw. 15.026: E. Paribeni 1959, s. 137 sq., nr 394 (ryc. 9). Zabytek ten ma ikonograficzny program w jakiś sposób analogiczny do naszego. Widzimy tu bowiem na fragmencie reliefu (co prawda w nieco innym stylu wykonanego i o różniącej się nieco ikonografii) Herosa na wspiętym, kroczącym w prawo koniu.
9. Relief w Muzeum w Cyrene, inw. 15.027: Paribeni 1959, nr 395. Mały zachowany fragment reliefu z jeźdźcem zawiera tylko tylny fragment końskiej figury oraz ogon.
10. Relief w Muzeum w Cyrene, inw. 15.030: Paribeni 1959, nr 396. Malutki fragment reliefu z zachowaną pojedynczą nogą końską.
11. Relief w Muzeum w Cyrene, inw. 15.031: Paribeni 1959, nr 397. To malutki fragment reliefu, gdzie zachowane jest końskie kopyto, za nim figura żołnierza lub woźnicy.
12. Relief w Muzeum w Cyrene, inw. 15.028: Paribeni 1959, nr 398. Mały fragment reliefu z przedstawieniem statycznego konia oraz węża.
13. Relief w Muzeum w Cyrene, inw. 15.029: Paribeni 1959, nr 399. Relief z końską figurą, wężem na ziemi oraz „kapłanką” na prawym skraju płytki.
14. Relief w Muzeum w Cyrene, magazyn, inv. 412: Pandolfi 1998, s. 449–456, pl. I. Obiekt wykonany w marmurze, fragmentaryczny, zawiera przedstawienie Herosa na wspinającym się koniu.
15. Relief w Cyrene, kolekcja Parisia, inv. 216: Pandolfi 1998, pl. II. Wapienny relief zawiera przedstawienie Herosa na wspiętym koniu.
16. Fragmentaryczny relief odkryty w Apollonii: Dobias Lalou 2006; Fabbrocotti, Menozzi 2006, s. 85 sq., fig. 1–2 (s. 95). Zapewne jeździec na koniu podążający w prawo; w centrum figura chłopięca za owoidalnym przedmiotem (jajem?), na prawym skraju „kapłanka”.
- 17–25. Dziewięć reliefów dekorowanych motywem heroizowanego jeźdźcy, odkrytych w trakcie amerykańskich wykopalisk w sanktuarium Demeter w Wadi Bel Gadir: White 1987, s. 83, fig. 11; Kane 2003, s. 27–34. W tej szerokiej grupie znajdują się obiekty o analogicznej do reliefu z Ptolemais ikonografii, jak np. (nr 2 u Kane 2003)

najlepiej zachowany relief, przypomniany ostatnio przez: Dobias Lalou 2006, s. 85 sq., fig. 4, s. 96. Relief o bardzo rozbudowanej ikonografii, z jeźdźcem na pędzącym koniu, ofiarnym ołtarzem i stojącym za nim chłopcem oraz figurą „kapłanki” na prawym skraju. Wysokiej klasy artystycznej.

Datowanie

Kontekst archeologiczny nie datuje znaleziska, gdyż zabytek został odkryty w gruzie willi powstałym ostatecznie po drugim trzęsieniu ziemi w 365 r., choć zapewne zawalenie ścian drugiego piętra w centralnej części willi nastąpiło już w 262 r.

Relief jest na pewno wcześniejszy. Może należeć – jak wspomnieliśmy wyżej – do pierwszej fazy konstrukcji i użytkowania willi, datowanej przez monety już na II–I w. p.n.e. Jeśli jednak był czymś w rodzaju „pamiątki” lub „eksponatu” – a tak zapewne było – to związek daty jego powstania z chronologią willi nie istnieje.

Jedynie ikonografia może wnieść do datowania zabytku przekonujące elementy. Rozpowszechniony od schyłku V w. p.n.e. schemat całości przedstawienia nie pomaga jednak w datowaniu; niewiele wnosi też analiza tradycyjnych, szeroko rozpowszechnionych w sztuce Hellenizmu ubiorów.

Jest jednak jeszcze jeden element, który może być wzięty pod uwagę, poza stylem przedstawienia, który wydaje się typowy dla wczesnego hellenizmu i bardzo bliski modelunkowi dzieł okresu klasycznego. Jest to charakterystyczna fryzura ukazana tu, co prawda schematycznie, poprzez symetryczne nacięcia tworzące na głowie pozór siatki raczej niż kosmyków włosów (ryc. 10). Takie dziwne ukazywanie włosów – co nie stanowi, jak myślimy, paraleli do naszego przedstawienia, gdzie w lokalnym wapieniu ukazanie kosmyków byłoby raczej niemożliwe, a w każdym razie trudne (warto też zwrócić uwagę na fryzurę efeba) – odnajdujemy czasem także w numizmatyce²².

Zbliżoną fryzurę ujętą opaską (u nas ewidentnie grubą – półkolistą w przekroju – jak np. na słynnym rzeźbionym portrecie Antiocha III Wielkiego (223–187 r.) w Luwrze²³, a nie płaską, częstą w ikonografii hellenistycznych władców – tak numizmatycznej, jak gliptycznej) – choć nasza potraktowana jest raczej generalnie i układ włosów uproszczony

²² Cf. np. portrety władców Baktirii: Diodotosa I (po 250 r.), Eutydemosa I (230–200), Eutydemosa II (ok. 190); cf. Richter 1965, s. 278, figs. 1973, 1974, 1982.

²³ Inv. MA 1204: Richter 1965, s. 271, fig. 1878–79.

– widzimy w przedstawieniach (szczególnie wizerunki gliptyczne oraz numizmatyczne stanowią tu dobry punkt odniesienia) tak Ptolemeusza I (322–283 r.), jak i Ptolemeusza II (283–246 r.)²⁴. Zbliżony w tych przedstawieniach w zestawieniu z ikonografią naszego reliefu jest również modelunek bardzo dużego oka. Podobny może nawet także kształt podbródka²⁵. Twarz herosa wykazuje podobieństwo także do przedstawień Ptolemeusza III (246–222 r.)²⁶.

Widoczna więc jest jakaś próba upodobnienia głowy z analizowanego przedstawienia do wizerunku osób panujących, choć o portretowym charakterze naszego przedstawienia, małego co do rozmiarów i uproszczonego, nie można mówić. Podobieństwo, które sugerujemy, jest zresztą bardzo generalne i przybliżone. Tym bardziej iż głowa jeźdźca nie jest też zbyt odległa od koncepcji, budowy, ikonografii, fryzury wielu innych portretów hellenistycznych władców tak w III, jak i w II w. p.n.e. Jest, co prawda, w stylu reliefu jakaś przesadna dekoracyjność, graficzny – zbyt poprawny modelunek, i zbytek sprawia wrażenie dzieła wtórnego. Między nim a neoattycznymi pastiszami z I w. p.n.e. można by znaleźć pewne analogie. Zbyt mało jednak znamy rzeźbiarskich wyrobów z Cyrenajki i maniery miejscowych warsztatów, by jedynie na podstawie oceny stylu wprowadzać tu rozważania dotyczące tradycji, naśladownictw i kopii. Przyjmujemy więc *lectio facilior*, widząc w naszym reliefie dzieło w pełni oryginalne.

W konkluzji podkreślmy więc jeszcze, iż głowa Herosa posiada charakterystykę raczej III w. p.n.e., którą można by nawet określić jako „wczesnohellenistyczny Zeitgesicht”. Klasyczny styl całego przedstawienia także mówi o wysokiej chronologii dzieła, które chcielibyśmy datować na III w. p.n.e., a więc na okres powstawania miasta²⁷.

Można dodać, iż z całej serii wspomnianych lub ilustrowanych tu reliefów z Cyrenajki nasz zabytek – może oprócz fragmentarycznego reliefu w muzeum w Tokrze (wyżej ryc. ?) – wydaje się najwyższej klasy. Stoi więc najbliżej wczesnohellenistycznych wzorów kontynuujących rozwiązania okresu klasycznego.

²⁴ Cf. Kyrieleis 1975.

²⁵ Cf. złoty oktadrachmon z Ptolemeuszem II i Arsinoe na awersie, Ptolemeuszem I i Berenike I na rewersie, Kyrieleis 1975, pl. 9.1–2, s. 6, albo też złoty oktadrachmon Ptolemeusza II i Arsinoe II, Kyrielaïs 1975, pl. 8.3, s. 17.

²⁶ Cf. Kyrielaïs 1975, s. 25 sq., pl. 16.

²⁷ Na temat chronologii początków Ptolemais cf. ostatnio dyskusyjny artykuł: Mueller 2004, s. 1–10.

Bibliografia

- Bonanno 1979** = A. Bonanno, *Sculpture and Terracottas*, [w:] *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*, J. A. Lloyd ed. [Libya Antiqua Supplements V.2], Tripoli.
- Bordenache 1969** = G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, vol. I, Bucarest.
- Catani, Marengo 1998** = E. Catani, S. M. Marengo (eds.), *La Cirenaica in età antica. Atti del Convegno internazionale di studi. Macerata, 18–20 Maggio 1995* [Ichnia 1], Macerata, Pisa, Roma.
- d'Este 1997** = M. d'Este, *Catalogo del materiale egizio ed egittizzante dal „Palazzo delle Colonne” in Tolemaide di Cirenaica*, „Libya Antiqua” 3.
- d'Este 1998** = M. d'Este, *Sculture egizie ed egittizzanti nel Museo di Tolemaide*, [w:] *La Cirenaica in età antica. Atti del Convegno internazionale di studi, Macerata, 18–20 Maggio 1995*, E. Catani, S. M. Marengo (eds.), [Ichnia 1], Macerata, Pisa, Roma.
- Dobias Lalou 2006** = C. Dobias Lalou, *Le héros Dioscure à Appolonia de Cyrenaïque*, [w:] *Cyrenaica: studi, scavi e scoperte. Parte I: Nuovi dati da città e territorio. Atti del X Convegno di Archeologia Cirenaica, Chieti 24–26 Novembre 2003* [BAR International Series 1488], E. Fabbricotti, O. Menozzi (eds.), Oxford.
- Duetschke 1882** = H. Duetschke, *Die antiken Bildwerke in Oberitalien*, vol. I–V, Leipzig 1874–1882.
- Fabbricotti, Menozzi 2006** = E. Fabbricotti, O. Menozzi (eds.), *Cirenaica: studi, scavi scoperte. Parte I: Nuovi dati da città e territorio. Atti del X Convegno di Archeologia Cirenaica, Chieti 24–26 Novembre 2003* [BAR International Series 1488], Oxford.
- Helbig 1966** = W. Helbig, *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom*, vol. 2, Tübingen (wyd. 4 uzupełnione).
- Jaworski 2005** = P. Jaworski, *Ancient coins from the Warsaw University Institute of Archaeology Excavations at Ptolemais, Libya (2002–2004)*, „Archeologia”, 56, 2005 (2006).
- Jaworski 2006** = P. Jaworski, *Rzyskie mennictwo Ptolemais (I w. p.n.e. – I w. n.e.)*. *Odkrycia misji Instytutu Archeologii UW w Ptolemais*, „Biuletyn Numizmatyczny”, 4 (344).
- Kane 2003** = S. Kane, *Heroized Riders from the Wadi Ben Gadir Sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene*, „Quaderni di Archeologia della Libia 18.
- Koukouli-Chryssanthaki, Machaira, Pantos 1992** = H. Koukouli-Chryssanthaki, V. Machaira, P. A. Pantos, *Heros Equitans*, [w:] LIMC VI, Zürich, München.
- Kyrieleis 1975** = H. Kyrieleis, *Bildnisse der Ptolemäer*, [Archaeologische Forschungen 2], Berlin.
- Langenfass-Vuduroglu 1973** = F. Langenfass-Vuduroglu, *Mensch und Pferd auf Grab- und Votivstelen*, München.
- Luni 1976** = M. Luni, *Documenti per la storia della istituzione ginnasiale e dell'attività atletica in Cirenaica in rapporto a quelle della Gracia*, „Quaderni di Archeologia della Libia” 8.
- Mikocki 2002** = T. Mikocki, *Polskie wykopaliska archeologiczne w Libii. Wykopaliska Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego w Ptolemais (Tolmeita)*. *Sondaże 2001 r.*, RIAUW*, „Światowit”, 3, 2001 (2002), fasc. A.
- Mikocki 2005** = T. Mikocki, *Achilles Mosaic from Villa with a view in Ptolemais (Libya)*, „Archeologia” 56, 2005 (2006).
- Mikocki i in. 2006a** = T. Mikocki with the collaboration of K. Chmielewski, P. Jaworski, W. Małkowski, K. Misiewicz, M. Muszyńska-Mikocka, P. Sobczyński, J. Żelazowski, *Ptolemais in Libya. Excavations Conducted by the Mission of Institute of Archaeology*,

* RIAUW = Rocznik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

- Warsaw University in 2004 and 2005. Report on two seasons of excavations, „Światowit”, 6 2006 (2007), fasc. A; patrz też www.archeo.uw.edu.pl/ptolemais.
- Mikocki i in. 2006b** = T. Mikocki i in., *Ptolemais. Archaeological Tourist Guide*, Warsaw–Tripoli.
- Mikocki, Jaworski, Muszyńska 2005** = T. Mikocki, P. Jaworski, M. Muszyńska, *Ptolemais in Lybia. The Warsaw University Institute of Archaeology in 2002 and 2003. Report of two seasons of fieldwork*, RIAUW, „Światowit”, 5, 2003 [2005], fasc. A.
- Mitropoulou 1977** = E. Mitropoulou, *Corpus I. Attic votive reliefs of the 6th and 5th centuries B.C.*, Athens.
- Mueller 2004** = K. Mueller, *Dating the Ptolemaic city-foundations in Cyrenaica. A brief note*, „Libyan Studies” 35.
- Pandolfi 1998** = L. Pandolfi, *Rilievi eroici di Cirene*, [w:] *La Cirenaica in età antica. Atti del Convegno internazionale di studi, Macerata, 18–20 Maggio 1995*, E. Catani, S. M. Marengo (eds.), [Ichnia 1], Macerata, Pisa, Roma 1998.
- Paribeni 1959** = E. Paribeni, *Catalogo delle sculture di Cirene: statue e rilievi di carattere religioso*, Roma.
- Pesce 1950** = G. Pesce, *Il Palazzo delle colonne in Tolemaide di Cirenaica* [Monografie di archeologica libica 2], Roma.
- Richter 1965** = G. M. A. Richter, *The Portraits of the Greeks*, vol. III, London.
- Stewart 1990** = A. Stewart, *Greek Sculpture. An Exploration*, vol. I–II, New Haven–London.
- White 1987** = D. White, *Demeter Libyssa, her Cyrenaican cult in light of the recent excavations*, „Quaderni di archeologia della Libia” 12.
- Will 1955** = E. Will, *Le relief culturel greco-romain: contribution a l'histoire de l'art de l'Empire Romain* [Bibliothèque des Ecoles Française d'Athènes et de Rome 183], Paris.
- Żelazowski 2005** = J. Żelazowski, *Alcune considerazioni sulle pitture parietarie di una casa del III sec. d.C. a Ptolemais (Cirenaica)*, *Archeologia* 56, 2005 (2006).

A recently discovered votive relief from Ptolemais, Libya

Summary

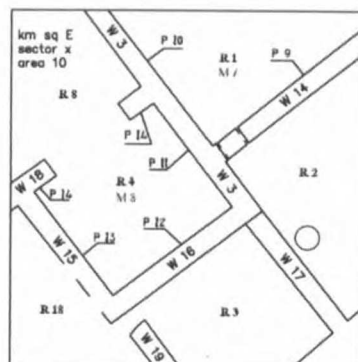
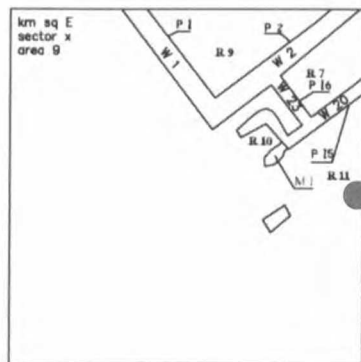
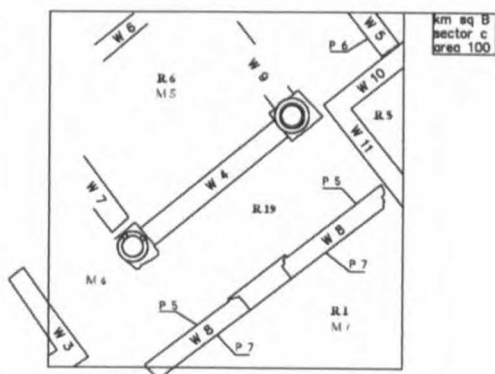
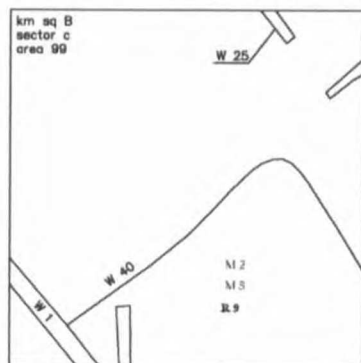
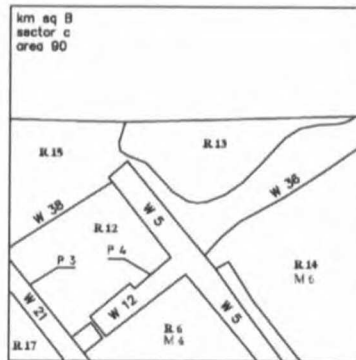
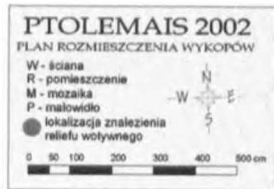
During the archaeological excavations conducted by the Institute of Archaeology of the Warsaw University in Ptolemais (Libya) a very well preserved votive relief was discovered.

The relief displays an iconography typical for this group of objects. The main figure – although not the founder of the ex-voto – is a hero depicted mounting an upraised horse. Before him a young man, unproportionally smaller, is shown running. Facing the two male figures stands a veiled woman holding in her hand a sacrifice vessel. As has been proven in the case of several other similar, locally produced objects, the running figure portrays the founder of the relief – a young boy taking part in some gymnastic activity.

The chronology of the object can only be established basing on stylistic elements – the archaeological context is not an indicator as the relief was found in a destruction layer dated to the mid Roman period and must have been displayed by the owner of the villa as an object of art or of a cult.

The analysis of the facial features and hairstyle of the hero – the most distinctive elements of the represented elements – in reference to numismatic portraiture seem to point to a Hellenistic date – perhaps IIIrd c. B.C.

The article also presents several analogous, previously published or unpublished reliefs produced locally in Cirenaica.

1. Plan polskich wykopaliisk w Willi z widokiem w Ptolemais z zaznaczonym miejscem znalezienia reliefu

2. Hellenistyczny relief wotywny odnaleziony w „Willi z widokiem”

3. Moment odnalezienia zabytku w 2002 r.

4. Relief w Muzeum w Tokrze

5. Relief w Muzeum w Ptolemais
(magazyn)

6. Relief w Muzeum w Ptolemais
(magazyn, nr 209 (?))

7. Relief w Muzeum w Ptolemais
(magazyn)

8. Relief w Muzeum w Ptolemais
(magazyn)

9. Relief w Muzeum w Cyrene
(inw. 15.026)

10. Fragment reliefu z „Willi z widokiem”
w Ptolemais